

Сутність поняття та методологія дослідження структурних зрушень в економіці

Особливість транзитивної економіки полягає у тому, що у ній відбуваються радикальні інституційні та структурні зміни у системі політичних, правових, економічних та соціальних відносин. Для аналізу транзитивних економік методологія теорій структурних зрушень набуває особливого значення. На сучасному етапі в Україні структурні процеси, що відбуваються у суспільстві та економіці є практично некерованими та недостатньо контрольованими, а вектор інституційних змін характеризується нечіткістю, хаотичністю та відсутністю обґрунтованої формалізації. Зважаючи на це актуальною видається вирішення проблеми підвищення ефективності структурних зрушень як фактора конкурентної переваги регіону.

Варто зазначити, що ця проблема широко досліджується вітчизняними та зарубіжними вченими. Зокрема окремі аспекти трансформації економічної системи розглядалися у працях І.Лукінова, Ж.Мінгальової, О.Красільнікова, А.Гальчинського, З.Варналія та ін. Проте дещо неузгодженим залишається питання сутності поняття структура економіки та методологія дослідження якості структурних зрушень в економічній системі. Тому детальніше зупинимося на окремих теоретичних аспектах цієї сфери трансформаційної економіки.

Важливою проблемою при дослідженні структурних зрушень, як уже зазначалось, є визначення поняття самої структури. Для прикладу у дослідженнях Ж.Мінгальової знаходимо трактування структури у «широкому» та «вузькому» сенсі. У першому випадку — це «побудова, сукупність співвідношень, часток елементів з яких формується визначена економічна цілісність. У той же час структура відображає розміщення елементів і характер їх взаємовідносин і особливостей, а також це результат руху елементів системи та наслідок їх організації і упорядкування» [З+1, с.20].

У вузькому розумінні вважається, що структура економіки — це система сукупного суспільного продукту, яка складається з господарських елементів. При цьому вона характеризується, перш за все, кількісно, тобто аналізуються відповідні частки, що охоплюються визначеними галузями економіки [Там само].

Російський економіст проф.О.Ю.Красільников визначає структуру як сукупність стійких взаємозв'язків між елементами економічної системи, що забезпечує збереження її основних властивостей при різноманітних зовнішніх чи внутрішніх впливах. Одночасно окреслимо бачення цього вченого щодо структурних зрушень, які він визначає як певний перерозподіл ресурсів (у вужчому сенсі — факторів виробництва) між елементами структури.

Щодо критеріїв структурних зрушень виділимо наступні: у галузевій структурі економіки — поява галузевих диспропорцій і деформацій міжгалузевих взаємозв'язків (наприклад, з точки зору цінкових перекосів); у міжрегіональній структурі — зміна взаємозв'язків між дотаційними регіонами і регіонами-донорами в результаті нерівномірної динаміки регіонального продукту у структурі ВВП; у технологічній структурі — зміна взаємозв'язків між технологічними укладами в результаті зростання частки передових технологій (запровадження комп'ютерної техніки, засобів зв'язку та комунікацій, глобальних та локальних мереж); в структурі власності — підвищення частки приватної власності в результаті приватизації як фактора становлення ринкових взаємозв'язків; у структурі виробничих фондів — перевищення частки обладнання, що вибуває над інсталяцією нового, що обумовлює загальне старіння виробничих фондів; у структурі конкуренції — збільшення частки одного виробника, що призводить до монополізації ринку. Окремо виділимо такий критерій структурних зрушень в економіці як зміна системи суспільних потреб. Зважаючи на те, що різноманітні потреби членів суспільства взаємопов'язані і проявляються у потребах трудових колективів, соціальних груп, класів, суспільства загалом, то вони розглядаються як єдина цілісна система.

На думку Ж.Мінгальової структурні зрушення — це синтетичне поняття, що охоплює комплекс змін у технологічному способі виробництва та відображає кількісні і якісні зміни основних відновлюваних виробничих пропорцій. У вузькому трактуванні структуру розуміємо як продуктово-галузеву структуру господарства на всіх рівнях ієрархії: зміна частки галузі (групи галузей, сфер економіки) у межах національного господарського комплексу за певний проміжок часу; зміна в асортименті продукції, що випускається кожною галуззю. При цьому до уваги беруть лише сферу матеріального виробництва.

У широкому сенсі структурні зрушення — це процес реорганізації усього національного господарського комплексу, що передбачає: зміни у продукті, що виготовляється, структурі

виробничих ресурсів; еволюцію територіальної структури економіки; зрушення у структурі управління національною економікою; зміни у світовій торгівлі, міжнародному поділі і кооперації праці тощо. Важливим наслідком структурних трансформацій вважається те, що вони безпосередньо впливають на процес реального накопичення капіталу [Z+1, с.76]. Залежно від трактування сутності понять «структура», «структурні зрушення», «структурні реформи» тощо розрізняють різноманітні підходи до аналізу структурних зрушень.

Загалом у сучасній літературі активно обговорюються декілька методик оцінки структурних зрушень, а саме: методика оцінки галузевої структури економіки, що базується на використанні індексу структурних зрушень та індексу подібності двох порівнюваних структур; методика оцінки інтенсивності структурних змін у певний період часу, на основі показника галузевої еластичності зростання; методика оцінки індексу структурних зрушень як середньоквадратичне відхилення річних змін часток основних галузей промисловості в загальному обсязі промислового виробництва; методика аналізу структурних зрушень на основі помісячних обсягів виробництва найважливіших видів промислової продукції у натуральному вираженні.

Достатньо розповсюдженим є підхід, відповідно до якого для визначення рівня зрушень у галузевій структурі національної економіки використовуються два показники — індекс структурних зрушень (C), та індекс подібності двох порівнюваних структур (S), який, як вважає В.Бессонов, є аналогічним до індексу структурних зрушень [Z].

$$C = (a_{i_1} - a_{i_2}), \quad (1.1);$$

$$S = 100\% - C \quad (1.2)$$

де: a_{i_1}, a_{i_2} частки різних галузей у національній економіці або зайнятість за два порівнювані періоди.

На нашу думку цей показник відображає скоріше не співвідношення структурних змін, а різницю часток певного елемента у структурі за певний період часу.

Іншим показником, що широко використовується у світовій економічній літературі є показник галузевої еластичності зростання (ε_i).

$$\varepsilon_i = \frac{d_i}{d},$$

де: d_i і d — темпи приросту галузевого і національного обсягів виробництва.

Залежно від величини показника еластичності виробництва всі галузі поділяють на такі групи: з високою еластичністю ($\varepsilon > 1$), з низькою еластичністю ($\varepsilon = 1$), галузі з низькою еластичністю зростання ($0 < \varepsilon_i < 1$), галузі з від'ємною еластичністю зростання ($\varepsilon < 0$).

Розглянемо підходи до аналізу трансформаційних структурних зрушень у промисловому секторі, запропонованого В.Бессоновим. Для початку визначаються індикатори обсягу виробництва і структурних зрушень. Зокрема, ланцюговий індекс обсягів виробництва (i_t), який відображає зведену оцінку змін виробництва протягом часового періоду $t_1 - t$ ($t = \overline{T_1, T_2}$, T_1 і T_2 — початок і кінець часового періоду, що аналізується):

$$i_t = \frac{\|v_t\|}{\|v_{t-1}\|}, \quad (1.1)$$

$$v_{jt} = q_{jt} p'_j > 0, j = \overline{1, n}, \quad (1.2)$$

$$i_t = \frac{\sum_j q_{jt} p'_j}{\sum_j q_{jt-1} p'_j} = \frac{\sum_j w_j r_{jt}}{\sum_j w_j r_{jt-1}} \quad (1.3)$$

де: v_t — вектор вартості для періоду t ; q_{jt} — сукупний обсяг виробництва; p'_j — ціни; ($w_j > 0$

для будь-яких $j = \overline{1, n}$, $\sum w_j = 1$, $r_{jt} = \frac{q_{jt}}{q'_j}$ — індивідуальний індекс обсягів виробництва товару j за період часу t' до t).

Співставлення величин векторів вартості дозволяє одержати зведені індекси обсягів, а співставлення їх напрямів — зведені індекси структурних зрушень. У відповідності до цього підходу структура розглядається як сукупність пропорцій між елементами. Загалом, рух системи

як цілісності описується зведеними індексами обсягів, а відносний рух обсягів виробництва в середині системи описується індикаторами структурних зрушень. Варто зазначити, що сам по собі зведений економічний індекс нічого не говорить про те, наскільки рівномірним чи нерівномірним є економічне зростання або спад, натомість індикатори структурних зрушень дозволяють виміряти ступінь нерівномірності динаміки основних економічних показників. Іншим показником змін у промисловому секторі є базисний індекс об'ємів виробництва:

$$I_{t_1, t_2} = \frac{\|v_{t_2}\|}{\|v_{t_1}\|}, \quad (1.4)$$

$$\text{або} \\ I_{t_1, t_2} = \frac{\sum_j q_{jt_2} p'_j}{\sum_j q_{jt_1} p'_j} = \frac{\sum_j w_j r_{jt_2}}{\sum_j w_j r_{jt_1}} \quad (1.5)$$

Таким чином, зведений індекс обсягів виробництва товару i та I_{t_1, t_2} може бути представлений як співвідношення вартостей «кошика товарів» у співставних періодах (1.3) та (1.5).

Зміни пропорцій між елементами сукупності протягом певного періоду часу свідчать про зміну її структури (тобто структурні зрушення), які є індикатором нерівномірності у темпах росту елементів сукупності. Найпростішим способом аналізу структурних зрушень у співрозмірних сукупностях є визначення динаміки індивідуальних часток:

$$G_{jt} = \frac{q_{jt} p'_j}{\sum_i q_{it} p'_i}, j = \overline{1, n}, \quad (1.6)$$

чи групових часток:

$$G'_t = \frac{\sum_j q_{jt} p'_j}{\sum_j q_{jt} p'_j} \quad (1.7)$$

Однак, індивідуальні чи групові частки не дають комплексної характеристики структурних зрушень досліджуваної сукупності, тому, на думку В.А.Бессонова доцільно використовувати зведені показники, зокрема індекс структурних зрушень:

$$d_t = \left\| \frac{v_t}{\|v_t\|} - \frac{v_{t-1}}{\|v_{t-1}\|} \right\|, \quad (1.8)$$

$d_t \in [0, 2]$ показує віддаль між напрямками векторів вартості (у той час індекс обсягів (1.1) показує співвідношення їх довжин) для поточного періоду t та попереднього періоду i дозволяє судити про структурні зрушення. Індекс структурних зрушень також можна представити як:

$$d_t = \sum_j \left| \frac{q_{jt} p'_j}{\sum_i q_{it} p'_i} - \frac{q_{jt-1} p'_j}{\sum_i q_{it-1} p'_i} \right| \quad (1.9)$$

Ланцюговий індекс структурних зрушень базується на співставленні сусідніх періодів, що дає можливість кількісної оцінки структурних зрушень у межах одного часового лагу, дозволяє вирішувати завдання аналізу інтенсивності структурних зрушень, тобто встановлювати, в якому з періодів структура піддавалася значним змінам. Більше значення d_t відповідає вищій інтенсивності структурних зрушень і навпаки.

За аналогією можна визначити базисний індекс структурних зрушень:

$$D_{t_1, t_2} = \left\| \frac{v_{t_2}}{\|v_{t_2}\|} - \frac{v_{t_1}}{\|v_{t_1}\|} \right\|, \quad (1.10)$$

$$\text{або} \\ D_{t_1, t_2} = \sum_j \left| \frac{q_{jt_2} p'_j}{\sum_i q_{it_2} p'_i} - \frac{q_{jt_1} p'_j}{\sum_i q_{it_1} p'_i} \right|, \quad (1.11)$$

$D_{t_1, t_2} \in [0, 2]$ вказує на відстань між напрямками векторів вартостей для будь яких двох періодів і дозволяє судити про структурні зрушення, що відбулися за відповідний період.

Недоліком індексу структурних зрушень є його нездатність відобразити якість структури, тому виникає необхідність розрахунку індикаторів якості структурних зрушень:

$$G_t = \frac{\sum_j b_j q_{jt} p'_j}{\sum_j q_{jt_2} p'_j} \quad (1.11)$$

де: $b_j \in [0,1]$ — міра якості елемента структури. Значення 0 — найгірший товар (за якісними або іншими ринковими характеристиками), 1- найкращий. Аналогічно можна відобразити і групові індекси (відповідно ланцюгові чи базисні). Вище описані підходи придатні більшою мірою для аналізу структурних змін у межах ринкової економіки, так як не враховують специфіки трансформування, наприклад планово-адміністративної економічної системи.

У цьому контексті цікавий підхід щодо структурних зрушень при переході до ринкової економіки був запропонований російськими вченими, які вважають, що формування структури економіки при переході до ринку повинне відбуватися за рахунок галузей, що визначають економічне зростання (наукоємні та високотехнологічні галузі, виробнича та освітня сфери), що дозволяє поступово відмовлятися від неефективної структури зовнішньої торгівлі (сировинний експорт та імпорт товарів готового споживання) [Z+1, с.12]. Таким чином ефективне трансформування структури економіки вони вбачають лише за умови дотримання цього положення.

Погодимося також з твердженням, що при здійсненні структурних реформ у будь-якій економічній системі необхідно враховувати той факт, що не всі ефекти структурних зрушень проявляються у короткостроковому періоді, а це, своєю чергою, утруднює оцінку їх ефективності, відтак — обмежуються можливості управління ними [Там само, с.13].

Незважаючи на велику кількість наведених методів оцінки кількісних та якісних характеристик структурних зрушень їх загальним недоліком є придатність до аналізу переважно у промисловому секторі економіки.

Тому більш універсальною видається методика оцінки індексу структурних зрушень як середнє квадратичне відхилення річної зміни часток основних галузей чи секторів економіки. Цей підхід є надзвичайно ефективним, оскільки дає можливість аналізу структури як в галузевому, так і в секторальному розрізі протягом довгого періоду часу. Ця методика також характеризується відносною легкістю застосування через використання вартісних показників. Крім того, такий підхід передбачає нівелювання негативних наслідків високої інфляції та нерівномірного індексу цін, оскільки він побудований на аналізі питомої ваги галузі (сектора) у загальному обсязі виробництва. Таким чином, адаптація цього методу дає можливість аналізу зміни у структурі форм власності (державна, приватна, колективна, корпоративна), розмірів підприємств (великі, малі, середні), сфер діяльності (виробнича, надання послуг тощо), рівня ієрархії реалізації (мезорівень, регіональний, національний).